

ALBINAS PLĖŠNYS

Mokslo ir metafizikos sąveikos problema mokslo filosofijoje

Mokslo ir metafizikos sąveikos problema yra aktuali šiuolaikinėje mokslo filosofijoje, nes ir gamtos mokslo atsiradimas, ir mokslo plėtra negali būti paaiškinti vien mokslo racionalumo standartais, kurie paprastai randami tiriant šiuolaikinį brandų gamtos mokslą, nors tokie standartai ir leistų racionaliai rekonstruoti labai turiningą mokslo istoriją.

Be šių standartų, mokslo genezei ir plėtrai svarbios yra įvairios teologinės bei filosofinės idėjos. Tokios svarbos vos ne chrestomatiniu pavyzdžiu būtų tikrovės atominės sandaros antikinės hipotezės atsiradimo prielaidos.

Kaip žinia, senieji gamtos filosofijos kūrėjai joniečiai tikrovės pradą laikė kintančiu, kintamumu aiškindami daiktinės tikrovės įvairumą. Elėjiečiai, pirmiausia Parmenidas, prieina išvadą, kad būtis privalo nekisti, nes keistis ji galėtų tik tapdama nebūtimi, o nebūties nėra, nes, mąstymui ir būčiai esant tapatiems, nebūties negalima nei pažinti, nei išreikšti žodžiais. Todėl regimo daiktų pasaulio kitimas yra apgaulė.

Elėjiečių nekintančios būties samprata neabejotinai paveikė vėlesnių gamtos filosofijos atstovų, taip pat ir Demokrito pažiūras. Atmesdamas Parmenido išvadą apie kintamumo iliuziškumą, jis priima jo prielaidą apie būties pastovumą. Todėl, aiškinant tikrovės kintamumą nekintančiu būties pradū, tariama, jog yra daug nedalių ir nekintančių pradų (atomų), kurie gali judėti tuštumoje (nebūtyje). Taip abstraktūs samprotavimai apie būtį sąlygoja gamtos struktūros suvokimą.

Parmenido idėjos pradėjo filosofinę nuomonės ir pažinimo perskyrą, kurios brandų variantą randame Platono dialoguose (pvz., *Teatete*, *Valsitybėje* (475–480) ir pan.). Toje perskyroje nesunku išvelgti gamtos mokslo ir metafizikos perskyros svarbiausius bruožus, nors pažinimo būdų vertinimas nuo Platono laikų pakito į priešingą.

Tačiau pažinimo sričių perskyros, lėmusios gamtos mokslų ir metafizikos sąveiką Vakarų Europos kultūroje, užuomazgų slypėjo Aristotelio filosofijoje. Ir *Metafizikoje* (VI knyga), ir *Fizikoje* (II knygos 2 skyrius) Aristotelis atskiria tris išprotaujamuosius mokymus: gamtos mokslą, matematiką ir pirmąją filosofiją. Pirmasis tiria tai, kas savaime turi judė-

jimo ir rimties pradžia, antrasis – tai, kas nejuda ir egzistuoja atskirai, trečiasis – amžinuosius, nejudančius ir atskirai egzistuojančius dalykus. Skiriasi šių mokymų abstraktumo lygis. Gamtos mokslas daro atotrauką iki judančio kūno, matematika – iki grynojo pavidalo ir kūnų santykių, o pirmoji filosofija – iki būtybės kaip būtybės.

Aristotelis atkreipia dėmesį į tai, kad ne kiekviena minties atotrąuka yra teisėta. Pavyzdžiui, teisėta atskirti judėjimą nuo kūno ir tyrinėti figūrą, nes tokia atotrąuka nieko nekeičia ir nesukelia klaidų. Tarkime, fizinės savybės pagal prigimtį neatskiriamos nuo jų turėtojų, ir tokia atotrąuka yra neteisėta (todėl nepagrįsta Platono idėjų teorija; žr. *Fi-zika*, 193 b, 30–35). Liniją ir figūrą galima apibrėžti nesiremiant judėjimu, o, pavyzdžiui, žmogaus – neįmanoma. Neįmanoma tyrinėti ir paties judėjimo be to, kas juda. Aristotelis aptaria ne tik pažinimo sričių perskyrą, bet ir jų sąveiką.

Gamtos mokslo ir metafizikos sąveikos sampratai susiklostyti didelę reikšmę turėjo Tomo Akviniečio siūlymas atskirti pažinimo sritis. Pažinimo sričių – tikėjimo ir filosofijos – sąveikos problema akivaizdžiai iškylo XIII amžiuje, kai Europoje geriau susipažįstama su arabų mąstytojų teorijomis. Ibn Rušdo pasiūlytas dvejopos tiesos sprendimas negalėjo tenkinti krikščionių mąstytojų. Iš tikrųjų aristoteliška pasaulio amžinumo ir individualios sielos mirtingumo filosofinė įžvalga prieštarauja Korano teiginiams. Anot Ibn Rušdo, ir teologijos, ir filosofijos objektas esąs Dievas, tačiau Koranas parašytas neteikiančiu tiesos retoriniu metodu, o filosofo raštams būdingas apodiktinis samprotavimo metodas.

Tomas Akvinietis dvejopos tiesos problemą išsprendė atskyręs teologinio ir filosofinio pažinimo sritis. Filosofijos objektas yra tai, ką įmanoma pažinti prigimtinėmis proto galiomis – būties ir pažinimo principai, o teologijos objektas yra Apreiškimo turinys – tai, ką Dievas mums sako apie save. Proto sričiai priklauso ir faktai, kurie padaro galimą tikėjimą. Filosofinės išvados negali prieštarauti teologinėms, nes Dievas, būdamas galutiniu tiek prigimtinio proto, tiek Apreiškimo tiesų šaltiniu, negali pats sau prieštarauti. Malonė prigimties nenaikina (*gratia supponit naturam*), bet ją tobulina.

Nors teologijos ir filosofijos objektai nesutampa, tačiau jie nėra ir visiškai atskiri (kitaip prieštaravimas išnyktų). Apreiškime prigimtojo proto svarstomi dalykai – žmogaus ir pasaulio buvimas – atsiskleidžia

Dievo veikimo atžvilgiu, todėl gali kilti prieštaravimų tarp teologijos ir filosofijos. Jų atsiranda tada, kai filosofijoje be tikro, proto pagrindo kokia nors nuomonė paskelbiama teisinga. Tuomet prieštaravimas išsprendžiamas kritiškai persvarstant skubotą nuomonę. Kita vertus, ir teologijoje gali būti tam tikrų nuomonių, be pagrindo laikomų Dievo apreiškta tiesa. Tada reikia kritiškai patikrinti teologinę pažiūrą. Be šių tiesų, Apreiškime yra ir tiesų, liečiančių vidinį Dievo gyvenimą, kurių protas negali nei pasiekti, nei perprasti. Šios tiesos negali iš principo prieštarauti žmogaus protui, nes yra virš jo (tokia, pavyzdžiui, yra Šv. Trejybės paslaptis). Kadangi filosofija, kaip ir kiekviena teorija, remiasi tam tikrais nebeapibrėžiamais principais, kuriuos ji pati kritiškai svarsto, o Apreiškime yra tiesų, priklausančių ir prigimtojo žinojimo sričiai, tai teologija tampa reguliacine teorija filosofijai ta prasme, kad ne kiekviena filosofija gali būti suderinta su dogmatišku Apreiškimo branduoliu. Siekiant dermės, filosofija yra pertvarkoma, transformuojama. Tokios transformacijos pavyzdžiai yra šv. Augustino atlikta platonizmo transformacija ir Tomo Akviniečio pasiūlytas Aristotelio filosofijos pertvarkymas. Turėdama reguliacinę reikšmę filosofijai, teologija yra nepakankama jokiai filosofinei teorijai iš teologinių principų dedukuoti.

Analogiškas aukščiau aprašytam filosofijos ir teologijos santykio sprendimui yra mokslo bei filosofijos santykis. Tirdamas tikrovės struktūrą, ryšius ir funkcionavimo dėsningumus, mokslas remiasi tam tikromis sampratomis ir principais, kurių pats negrindžia. Tokie yra erdvės ir laiko, objektų struktūrinio pagrindo, gamtos reiškinių realumo, dėsningumo ir kt. supratimai, priežastingumo, indukcijos, loginiai išvadų gavimo ir pan. principai, galimybė kokybinį įvairumą išreikšti kiekybinių dydžių sistema ir t. t.

Mokslas neturi tiesioginio sąlyčio su Apreiškimo tiesomis, todėl jų negali nei patvirtinti, nei paneigti. Anot Tomo Akviniečio, siekiant pažinti regimąjį pasaulį nėra reikalo remtis Dievo buvimu. Tačiau teologija visgi turi reguliacinės reikšmės gamtos mokslui. Apribodama jo tyrimo sritį ir reikalaudama neperžengti savo kompetencijos ribų, ji tam tikru mastu formuoja demarkacijos kriterijų moksle. Todėl, pavyzdžiui, gamtos mokslas neturi tirti genetinės problemos (pasaulis esąs Dievo kūrinys), svarstyti jo tikslo (šis esąs už pasaulio) ar prasmės klausimų.

Teologijai, filosofijai ir mokslui pripažįstant skirtingas, tačiau tarpusavyje susijusias prasmių plotmes, aktuali tampa ir metafizikos idėjų reikšmės mokslo raidai problema.

Tačiau šiuolaikinėje mokslo filosofijoje požiūris, kurio pagrindinius bruožus trumpai aptarėme, nėra vyraujantis. Dažniausiai laikomasi nuomonės, kad mokslas, filosofija ir teologija neturi nieko bendra, dvi paskutiniąsias sritis apibrėžiant bendru metafizikos terminu.

Gamtos mokslo ir metafizikos visiško atskyrimo pagrindą naujaisiais laikais padėjo R. Descartes'as, suformulavęs dviejų savarankiškų, netgi priešingų substancijų – dvasinės ir kūninės – sampratą (laikydamas gamtą kūnine substancija). Kūninės substancijos prigimtį ir esmę sudarantis tįsumas, o dvasinės substancijos – mąstymas. Kūninė substancija visada dali, o dvasinė substancija visiškai nedali. Suvokimas, valia ir visi suvokimo bei valios pasireiškimo būdai priklauso mąstančiajai substancijai; dydis, arba tįsumas į ilgį, plotį bei gylį, figūra, judėjimas, dalių išsidėstymas bei dalumas ir kitos ypatybės priklauso kūnams.

Pasak Descartes'o, pažinimo tikslas yra pažinti padarinius iš pačių paskutinių priežasčių. Pažindami "galime turėti dvi aiškias ir tikslias sąvokas arba idėjas: vieną – apie sukurtą mąstančiąją substanciją, antrą – apie tįsijąją substanciją, jei tik visus mąstymo atributus rūpestingai atskirsime nuo tįsumo atributų"¹.

Descartes'o nuomone, aiškiai mąstyti galime tiktai tįsiosios substancijos dydį, figūrą, judėjimą, kaip pasislinkimą iš vienos vietos į kitą, dalių išsidėstymą, trukmę – tai, kas iš tikrųjų apibūdina tįsumą. Pritardami tiktai aiškiai ir ryškiai suvoktiems dalykams, negalime apsirikti. Taip Descartes'o filosofijoje atskiriamos pažinimo sritys. Tiesa, jis iki galo nepašalina metafizikos teiginių iš gamtos mokslo. Dievo idėja jam yra pažinimo tikrumo sąlyga.

Descartes'as pažinimo teorijoje įtvirtina požiūrį, jog teorija yra sudaryta iš teiginių, kuriuos galima atskirti nuo visų nereikalingų vaizdinių, paversti paprasčiausiais elementais ir numeracija suskaidyti į tokių pat kiekį mažesnių dalių. Taip sąvoka Descartes'ui tampa pagrindiniu konstrukciniu teorijos elementu. Iki idėjos, jog pasaulis yra visuma egzis-

¹ *Dekartas R. Rinktiniai raštai. Vilnius, 1978. P. 250.*

tuojančių atominių faktų, lieka vienas žingsnis. Įdomu pažymėti, kad Descartes'as anksčiau už L. Wittgensteiną atkreipia dėmesį į kalbos svarbą. Štai 13-oje proto vadovavimo taisyklėje jis aiškina: “<...> dauguma klausimų, dėl kurių mokslininkai ginčijasi, beveik visada – kalbos klausimai”².

Descartes'as pasiūlo ir tikėtinų žinių, ir empirinės teorinių teiginių prasmės idėją. Padarinius aiškindamas priežastimis, t. y. įžvelgdamas pasaulio reiškinių pagrindus, Descartes'as netvirtina, kad jo nurodomos priežastys yra teisingos. Anot jo, “norėčiau, jog visa, apie ką rašysiu, būtų laikoma hipoteze, galbūt ir labai tolima nuo tiesos. Bet ir tada laikysiu dideliu savo nuopelnu, jeigu visa, kas bus iš jos išvesta, derinsis su patirtimi, nes juk tuomet ji bus naudinga gyvenime ne mažiau už tiesą, kadangi ja bus galima taip pat sėkmingai naudotis, norint iš natūralių priežasčių išvesti pageidaujamas pasekmes.”³ Pradinių prielaidų neįmanoma vienareikšmiškai apibrėžti, nes tuos pačius padarinius gali sukelti skirtingos prielaidų sistemos. Anot Descartes'o “<...> Dievas visa tai gali atlikti įvairiausiais būdais, todėl nustatyti, kokius būdus jis pasirinko, įmanoma tiktai patirtimi, o ne samprotavimu. Todėl galime laisvai priimti bet koki būdą, svarbu tiktai, kad visa, kas iš to išeina, derintųsi su patirtimi.”⁴

Vėliau šios Descartes'o idėjos buvo plėtojamos loginio empirizmo šalininkų. Mokslo filosofijoje, kurios susiformavimui darė įtaką empirizmas, vyrauja įsitikinimas, kad metafizinės idėjos mokslui turėjo nebent neigiamą reikšmę. Aristotelio ar viduriniųjų amžių fizikos nevaisingumas neva ir esąs tokios įtakos padarinyms. Tik išsivadavęs iš metafizikos gamtos mokslas galėjo pasiekti svarių rezultatų.

Visiškai neigiamą požiūrį į metafiziką išreiškia loginio empirizmo šalininkų suformuluotas empiristinis prasmės kriterijus – siūlymas prasmingais laikyti tik tuos teiginius, kuriuos įmanoma verifikuoti, t. y. nustatyti jų teisingumo reikšmę, tarus, kad teisingumo reikšmę gali turėti (būti teisingi arba klaidingi) tik patyrimą išreiškiantys teiginiai. Empiristinis prasmės kriterijus buvo suformuluotas remiantis L. Wit-

² *Dekartas R.* Rinktiniai raštai. Vilnius, 1978. P. 72.

³ Ten pat. P. 304.

⁴ Ten pat. P. 306.

tgensteino idėja, kad sakinio prasmė yra jo atitikimas arba neatitikimas atominių faktų buvimo ar nebuvimo galimybės (žr. *Tractatus Logico-Philosophicus*; 4.2)⁵, kad tai, kas yra, faktas, yra atominių faktų buvimas (Tr. L-F, 2) ir kad pasaulis yra faktų, o ne daiktų visuma (Tr. L-F, 1.1). Visa, kas negali būti tiesiogiai patirta ar susieta su patyrimu, loginio empirizmo šalininkų buvo paskelbta beprasmybe, kuri gali dominti tol, kol bus suvokta, jog ja domėtis neverta.

Tiesa, neempiriniai yra ne tik metafizikos, bet ir logikos bei matematikos teiginiai. Remiantis Wittgensteino minėto veikalo idėjomis, logikos teiginiai yra tautologijos, todėl jie nieko nepasako. Loginiai sakiniai tiesiog aprašo pasaulio pastolius, veikiau juos pavaizduoja. Juose glūdi prielaida, kad vardai turi reikšmę, o elementarieji sakiniai turi prasmę. Anot Wittgensteino, logika nėra jokia teorija, o pasaulio atspindys (Tr. L-F, 6.13). Apie nelogišką pasaulį netgi negalėtume pasakyti, kaip jis atrodo. Matematika irgi esantis loginis metodas. Pasaulio logiką, kurią logikos teiginiai išreiškia tautologijomis, matematika parodanti lygtimis (Tr. L-F, 6.22). Nors logikos ir matematikos teiginiai, būdami tautologijos, neturi prasmės, tačiau jie nėra beprasmingi, jie priklauso simbolizmui, jie nurodo leistinus kitų teiginių pertvarkymo būdus.

Metafizikos teiginiai, Wittgensteino ir jo sekėjų nuomone, irgi neturi prasmės. Tačiau ne taip kaip logikos ir matematikos teiginiai. Ir netgi ne taip kaip pasakos ar prietarai, kurie yra prasmingi, nors ir klaidingi, bet, anot R. Carnapo, kaip beprasmių žodžių sekų rinkinys⁶.

Metafiziką laikant beprasme, klausimas apie jos reikšmę mokslo raišdai be vargo išsprendžiamas – metafizika tik trukdė plėtotis empiriniams gamtos mokslams, įtraukdama mokslininkus į tuščius svarstymus ir atitraukdama juos nuo realių problemų sprendimo.

Būdama beprasme metafizika negali turėti jokios struktūros, jokios sistemos nei jokio savitumo. Įvairių metafizikų darbai, tarkime, Aristotelio, Platono, Descartes'o, skirsis ne tuo, kad savitai sprendžiamos metafizinės problemos, pateikta konkreti būties samprata, o tuo, kad vieną beprasmybę (o kas tos metafizinės problemos?) pasakė būtent

⁵ Wittgenšteinas L. Rinktiniai raštai. Vilnius, 1995. P. 69.

⁶ žr. Carnapas R. Metafizikos įveikimas kalbos loginės analizės būdu // Nekrašas E. Filosofijos įvadas. Vilnius, 1993. P. 172–188.

Aristotelis, kitą – Platonas, nors galėjo pasakyti atvirkščiai. Metafizikas negali turėti šalininkų, nes beprasmybė yra beprasmybė ir tiek, ji nėra labiau ar mažiau beprasmė. Galima pritarti klaidingam požiūriui, tačiau negalima pritarti beprasmybei.

Natūralu, kad empirizmo šalininkams įprasta metafizikos sąvoką vartoti gana neapibrėžtai, nenusakant pozityviai, kas yra metafizika (beprasmybės ir neįmanoma pozityviai aptarti), o tiesiog priešinant ją gamtamokslinėms, matematinėms ar logikos teorijoms. Žinoma, analizuojant metafizinių idėjų reikšmę mokslo raidai, privalu aiškiai apibrėžti metafizikos turinį ir struktūrą.

Mažiau griežtai, palyginti su loginio empirizmo šalininkais, metafiziką vertino K. Popperis, prasmės problemą pažinime pakeičiantis demarkacijos problema. Pasak K. Popperio, demarkacijos problema yra kriterijaus, kuris leistų atskirti empirinius mokslus nuo matematikos, logikos ir “metafizinių” sistemų, suradimo problema. Popperis vengia ką nors daugiau sakyti apie metafiziką, išskyrus tai, kad ji nėra empirinė teorija, ir kritikuoja loginio empirizmo atstovus už jų toli siekiančius sprendimus. Anot Popperio, “pozityvistai mano, kad apie metafiziką gali pasakyti kažką daugiau, ne tik konstatuoti neempirinį kai kurių jos teiginių pobūdį. Žodžiai “neturintis prasmės” ir “beprasmis” perteikia naikinančią vertinimą ir yra skirti būtent tam. Nekelia abejonių ir tai, kad toli gražu ne tinkama mokslo ir metafizikos demarkacija yra tikrasis pozityvistų tikslas. Jie veikia siekia galutinai sudoroti ir sunaikinti metafiziką.”⁷

Taigi, anot Popperio, galime spręsti tik apie metafizikos neempiriškumą, bet ne apie jos prasmingumą ir vertingumą. Tačiau ir poperiškoji mokslo metodologija yra netinkama metafizikos teorijoms vertinti, nes Popperio suformuluoti reguliaciniai mokslo raidos principai grindžiami mokslo empiriškumu. Tiesą sakant, Popperį metafizinės teorijos menkai domina. Tuo labiau jis nekvaršina sau galvos dėl jų konkurencijos, pažangos, pranašumo, vertingumo ar pagrįstumo. Vis dėlto, atsisakius prasmingumo terminais analizuoti pažinimo turinį, metafizinių idėjų vertingumas mokslo plėtrai tampa spręstina problema.

Kita vertus, nepaisant pozityvistinio prasmės sprendimo, iškyla ir poperiškojo demarkacijos kriterijaus pagrįstumo problema, mat tada Poppe-

⁷ *Поппер К. Логика и рост научного знания. Москва, 1983. С. 57.*

rio pasiūlytas demarkacijos kriterijus (mokslinė laikyti iš principo falsifikuojamą teoriją, t. y. tokią, kurią, jos empiriniams numatymams nepasitvirtinus, būtų privalu atmesti, remiantis *modus tollens* loginiu principu) nebetenka besąlygiškos loginės prasmės (teorija gali išlikti nebūtinai dėl paskatų, susijusių su jos empiriniais numatymais, kitaip sakant, reikšminga pažinimui pripažįstama ne vien teorijos empirinis turinimumas).

Atsisakius empiristinio faktus išreiškiančių teiginių teorinio nesąlygotumo požiūrio ir to, kad vienintelė teorinių teiginių prasmė yra empirinė, kyla ir metafizinių teiginių reikšmingumo gamtos mokslams, ir jų tiesioginio buvimo mokslo teorijoje problema.

Mokslo ir metafizikos sąveiką geriau už empirizmo suformuotą mokslo ir metafizikos santykį išreikštų tomistinė filosofijos ir teologijos santykio analogija. Mūsų nuomone, sprendžiant mokslo ir metafizikos sąveikos problemą, reikėtų tiksliau apibrėžti metafizikos sąvoką. Vaisingas, matyt, būtų naujaisiais laikais įsigalėjęs Ch. Wolffo siūlymas metafiziką suprasti kaip bendrąją metafiziką, arba ontologiją, ir specialiąją metafiziką, kuri susideda iš trijų dalių – kosmologijos, teodicėjos ir metafizinės psichologijos. Žinoma, šiuo atveju nebegalima kalbėti apie metafiziką apskritai, o tik apie konkrečią ontologinę sistemą – platoniską, aristotelišką ar kt. Taip pat reikėtų apsvarstyti ir teologijos, kaip skirtingos tiek nuo metafizikos, tiek nuo gamtos mokslo teorinės sistemos, reikšmę mokslo plėtrai. Juo labiau, kad teologinės idėjos turėjo neabejotinos reikšmės gamtos mokslų metodams, tyrimo sritims ir problemoms apibrėžti. Mokslo ir metafizikos sąveikos analizė turėtų būti siejama ne vien su logine mokslo turinio analize (kuri yra būtina, bet nepakankama ir gamtos mokslo kilmei, ir jo raidai pagrįsti).

Juo labiau, kad joks mokslas nepateikia sau pačiam nei objekto, nei metodo. Taškas, iš kurio nustatomas mokslo objektas ir metodas, yra už to mokslo ribų. Tačiau tas taškas nėra ikimokslinio išankstinio žinojimo srityje, kaip mano A. Anzenbacheris⁸, o specialaus teorinio žinojimo – teologijos ir filosofijos – išstobulintoje pasaulėžiūrinėje sistemoje. Redukavus gamtos mokslus į pradinį ikimokslinį kasdienį patyrimą, metafizinė problematika išsisklaido, anot Wittgensteino, lyg kerai ir mokslas nelyginant džinas vėl sulenda į empirikų nužiestą grynujų faktų ašotį.

⁸ Anzenbacher A. Filosofijos įvadas. Vilnius, 1992. P. 24.